

Gyáni Gábor

Miért és hogyan született meg a Hajnal István Kör?

A magyarországi társadalomtörténet-írás mint önálló történeti diszciplína megszületése és majdani intézményesülése szorosan kapcsolódik a Hajnal István Kör létrejöttéhez. Ennek a szakmai szervezetnek a keletkezése a nemzedéki önszerveződés és egy merőben új szakmai identitás érlelődésének a körülményei között ment végbe. A folyamatot áttekintve bemutatható és egyben meg is magyarázható, hogy miért nőtt meg a társadalomtörténet-írás hazai vonzereje a 20. század utolsó néhány évtizedében.

A hetvenes évek már hozott némi változást az akadémiai történettudományi gondolkodásban is Magyarországon. A struktúratörténeti beállítottság korábban sem volt teljesen ismeretlen idehaza, az olykor már deklaráltan sem marxista gazdaságtörténet-írás ugyanis ekkorra már kivívott magának egy bizonyos akadémiai megbecsülést. Ez mindenekelőtt Ránki György és Berend T. Iván nemzetközileg elismert modern kori gazdaságtörténeti munkáinak volt köszönhető.¹ A rendíthetetlenül ökonomista felfogás mellett és annak alternatívájaként a társadalom- és mentalitástörténeti érdeklődés, tematika és érzékenység is ekkortájt kezdett ébredezni, főként a francia *Annales*-hoz kötődő történészek munkái számítottak példamutatónak nálunk e tekintetben.² Az MTA Történettudományi Intézete, a hazai történetírás akkori fellegetőre kezdeményező szerepet vállalt ezen a téren is. Az Intézet a hetvenes évek derekán kutatási programként meghirdette a 19–20. századi hazai társadalom történetének szigorúan forrásalapú feltárását. Az Intézet vezetése kutatási tervet dolgozott ki ebből a célból,³ amit azonban nem követett módszeres feltáró munka. Ránki György, akinek a figyelme ekkor fordult a társadalomtörténet felé,⁴ meggyőződéssel jelentette ki: joggal beszélhetünk külön társadalomtörténeti aldiszciplínáról is, ami nem független ugyan a gazdaságtörténettől, de önálló stúdium, mert „kikutatja és feldolgozza a társadalom bizonyos, a gazdasági fejlődéstől alapjában, de nem kizárólagosan meghatározott folyamatait”.⁵ A gazdaság, Ránki szerint, csak „ontológiai elsőbbséget” élvez a társadalomhoz képest, „ami nem jelent mindig közvetlen oksági viszonyt”.⁶ E meggyőződésének kívánt érvényt szerezni azzal, hogy intézeti

¹ Gyáni 2009.

² Czoch 2015.

³ Vörös–Orbán–Sándor 1976.

⁴ Ránki 1977.

⁵ Ránki 1977: 778.

⁶ Ránki 1977: 778.

programba vette egy magyar társadalomtörténeti szintézis megírását, amely az ország modern kori történelmét fogta volna át. A munka elvégzése három vezető historikus, Vörös Károly, Hanák Péter és Ránki György feladatát képezte volna. A társadalomtörténeti összefoglalóból nem lett végül semmi, jóllehet Ránki valóban hozzáfogott a szintézis rá eső részének a megírásához, de csak a Horthy-kor népességfejlődését tárgyaló fejezet készült el ebből a munkából (az is kéziratban maradt).

TÁRSADALOMTÖRTÉNET A MÉLYBEN

Az akadémiai törekvésektől függetlenül, és jóval e szint alatt azonban már ekkor is létezett hazánkban társadalomtörténet-írás. Ennek igazán fontos „műhelye” volt a KSH könyvtára mellett felállított Történeti Statisztikai Kutatócsoport, ahol marginális helyzetben lévő történészek dolgoztak (Perjés Géza, Fügedi Erik és egy ideig Sándor Pál); a hetvenes évek elején a kis kutatócsoport fiatalok egy csoportjával egészült ki (Benda Gyula, Faragó Tamás), hogy idővel a társadalomtörténeti mozgolódások egyik alternatív „szervezeti” centruma kerekedjék belőle. A kutatócsoport vezetőjének, Dányi Dezsőnek a szavai szerint „a nagy magyar történetírás [...] háta mögött [...] valahol ott volt egy olyan kvantitatív történetírás, ami a különböző gazdasági, társadalmi folyamatok, politikai események mögötti összefüggések nagyságrendjét és számszerűsítésének feltárását tűzte a zászlajára”.⁷ Dányi elmondása szerint rájuk is elsősorban az *Annales* folyóirat körüli történetírás hatott, de – fűzte hozzá nem leplezett keserőséggel – a „magyar hivatalos történettudomány nem vette észre, amit csináltunk”.⁸

E kutatóműhely mellett számos további „kis kör” akadt még, ahol némi társadalomtörténeti kutatás folyt ez idő tájt. Veres Éva és Perjés Géza agrártörténeti adatbank létrehozásán fáradozott, Bácskai Vera és Nagy Lajos kvantitatív város-történeti kutatásokba kezdett, Hofer Tamás pedig az antropológiai társadalomtudományi érzékenység felkeltését szorgalmazta.⁹ Ez utóbbiból nőtt ki, Hofer Tamás szervezésében, az 1980-as évek elején az a történelmi antropológia égisze alatt megrendezett konferencia, amely a hazai társadalomtörténészek első hazai seregszemléje lett.¹⁰

A már említett egyéni kutatói törekvések egyaránt hozzájárultak ahhoz, hogy idővel, valójában már a hetvenes évek derekát követően létrejöjjön egy sor informális szakmai szerveződés. Az interdiszciplinaritás lázában égő, zömmel kutatói pályájuk elején álló történészek, néprajzosok és szociológusok alkották az 1975-ben megalakult első informális vitaklubot, melynek a KSH Társadalomstatisztikai Főosztálya biztosított menedéket. Az itt osztályvezetőként dolgozó Benda

⁷ Huszár–Kovács 2001: 18.

⁸ Huszár–Kovács 2001: 19.

⁹ Veres 1980; Gyáni 1997.

¹⁰ Hofer (szerk.) 1984.

Gyula állt a kezdeményezés élére, de egyebek közt Andorka Rudolf is aktív szerepet vállalt benne, aki akkoriban már élénken érdeklődött a családrekonstrukciós történeti vizsgálatok iránt. Andorka lett a téma hazai kutatásának az egyik úttörője.¹¹ A későbbiekben tovább gyarapodott az informális műhelyek száma, a társadalomtörténet-írás azonban ennek ellenére nem volt képes áttörni az akadémiai tudományosság falát. Erre a kezdeti időszakra visszatekintve Benda Gyula utóbb ki is jelentette: „Az 1970-es években a nagy [történetírói] fordulatból nem lett semmi, de a fiatal kutatók sora fordult társadalomtörténeti témák felé.”¹² Annak okát, hogy miért nem sikerülhetett ebben az időben nagyobb sikert elérni a társadalomtörténet hazai elfogadtatása terén, Benda így magyarázta:

„Az 1975-höz köthető látványos fordulat ellenére a nemzedéki váltás nem következett be, a tényleges társadalomtörténeti kutatás marginális maradt: az úttörő kutatások mindegyike az akadémiai kutatóintézeteken és az egyetemeken kívül indult el, a társadalom története iránt érdeklődő ifjabb nemzedékek levéltárakban, múzeumokban dolgoztak.”¹³

A társadalomtörténet hazai művelése – alulról induló kezdeményezések nyomán – az 1980-as években vett komolyabb lendületet, amikor már követendő példaként is szolgált az új utakat kereső hazai társadalomtudományi törekvések számára. Szemléletmód és metodika tekintetében az „új” társadalomtörténet Magyarországon többnyire makroszintű vizsgálódásokat irányzott elő, bár a történeti demográfia mikro jellegű kutatásokat követelt. Fontos volt továbbá, hogy a mérést, a kvantifikációt helyezte előtérbe mint ideális kutatási módszert. Különösen nagy hatással volt ezen törekvésekre a nyugati, akkoriban polgárinak minősített struktúratörténet, a manapság klasszikus társadalomtörténetként számon tartott, olykor a nyugati marxizmustól is ihletett „új történetírás”. A lassan kibontakozni kezdő magyarországi társadalomtörténet-írás utat talált ugyanakkor a két világháború közötti hazai struktúratörténeti és szociológiai gondolkodáshoz is: főként Hajnal István, Erdei Ferenc és Mályusz Elemér frissen felfedezett szellemi öröksége hatott rá inspiratív módon.¹⁴ A társadalomtörténet korabeli hívei többségükben a hatvanas évek „generációs lázadásának” a szocializációs útját járták. A gyakorta „68-as nemzedékként” is megnevezett, egyetemi tanulmányaikat a hatvanas évek közepe és a hetvenes évek eleje között végző történészek képezték a társadalomtörténeti mozgolódás döntő hajtóerejét, akik mondhatni beleszülettek a tudományos paradigmaváltás e folyamatába. Az „új

¹¹ Ez irányú kutatásainak eredményei együtt olvashatók a következő tanulmánykötetben: Andorka 2001: 147–279.

¹² Benda 1997: 35.

¹³ Benda 1997: 36.

¹⁴ Ezt alkalomadtán a véletlen is segítette. Ekkoriban látott (először) napvilágot a *Valóság* hasábjain Erdei Ferenc addig kéziratban lappangó, a magyar társadalom történeti és szociológiai fogalmáról az 1940-es évek közepén papírra vetett szövege, amely máig nagy hatással van a hazai szociológiai és társadalomtörténeti gondolkodásra (Erdei 1976).

történetírás” nyugati, mindenekelőtt angol, amerikai és nyugatnémet képviselői szintén az 1968-as diáklázadások által teremtetett lázas szellemi útkeresés folyamánként „letek rá” a struktúratörténeti paradigmára.¹⁵ Az „új” hazai társadalomtörténészek egyik csoportját az ELTE-n a hatvanas évek végén végzetek jelentették, másik csoportját a KLTE-n (a debreceni egyetemen) a hetvenes évek első éveiben végzetek adták. Ezek a fiatal kutatók – ritka kivételektől eltekintve – rendszerint nem központi kutatóhelyeken, hanem közgyűjteményekben dolgoztak, így könnyebben távol tarthatták magukat a mainstream történetírástól. Egzisztenciális meghatározottságuk szintén hozzájárult szakmai függetlenségi törekvéseik állhatatosságához.

Az 1980-as években mind jobban kezdett kibontakozni Magyarországon a társadalomtörténet-írás *nyilvános* szakmai diskurzusa. Ezt a tendenciát részben a szakmai identitáskeresés, részben egy új politikai és társadalmi önazonosság igénye motiválta.

„A társadalomtörténet szemléletváltása ígéretesen összefonódott az 1980-as években az ideológiai, politikai életben zajló változásokkal, s kimondatlanul is élt az a lehetőség, hogy a széles értelemben vett társadalomtörténeti szemlélet egy új civil társadalom alapvető beszédmódjává, diskurzusává válhat, s leváltja az állam, a politika, az eseménytörténetre épülő nemzeti történelmet. A polgárosodás fogalma egyszerre vált a politikai nyelv részévé és a társadalomtudományok, a történettudomány vitáinak tárgyává.”¹⁶

Benda fent idézett megállapítását nem egy korabeli történeti kutatási program is fényesen igazolja.¹⁷

EGYESÜLETALAPÍTÁSI PRÓBÁLKOZÁSOK

Nem csoda tehát, ha az egymással laza kapcsolatokat ápoló „körök” tagjaiban az 1980-as évek derekán megérlelődött az intézményesülés vágya. Elhatározásukhoz társult az is, hogy többen közülük önálló folyóirat indítására is gondoltak, ami szintúgy szakmai intézményesülést követelt – lapot csak legális szervezet indíthattott és adhatott ki akkoriban. Egyetlen szakmai szervezet működött ekkortájt, amely elvileg lehetőséget adott, vagy adhatott volna lapalapításra, a Magyar Történelmi Társulat. 1984 őszén ezért öten (Gyáni Gábor, Klaniczay Gábor, Lackó Mihály, Pajkossy Gábor és Rév István, az utóbbi kivételével mind az MTA Történettudományi Intézetében dolgoztak) javasolták a Társulat elnökségének,

¹⁵ Berger 1996; Sewell 2005; Eley 2007: különösen 13–60. 1968 magyar (kelet-európai) fogalmáról lásd Gyáni 2008.

¹⁶ Benda 1997: 36.

¹⁷ Bácskai (Hg.) 1986; Hanák (összeáll., bev.) 1992. Az utóbbi projekt kéziratai már 1985-re elkészültek, nem akadt azonban hazai kiadó, amelyik akkor megjelentette volna a könyvet.

hogy járuljon hozzá a testület kebelén belül egy Fiatal Történészek Szekció létrehozásához. A Közgazdasági Társaság keretein belül ekkor már működött ilyen szekció, ez jelentette a követendő példát.¹⁸ Az elnökség 1985 májusában megtárgyalta és nyomban el is vetette a javaslatot. Makkai László társulati elnök tájékoztatása szerint a javaslattal szembeni fő ellenérv az volt, hogy nem helyes, ha nemzedéki alapon szerveződik egy ilyen szakmai társaság. Az elutasító döntés hatására a javaslattevők 1985 júniusában vitát rendeztek a Történettudományi Intézetben, ahol a történész szakma ott megjelent rangos képviselői mind előadták a javaslattal kapcsolatos véleményüket. A javaslattevők ennek ellenére tovább próbálkoztak. 1985 őszén pályázatot nyújtottak be az MTA Soros Foundation-höz Történelem és társadalomtudományok – Szakmai Műhely létrehozására. A tervezett műhely feladatául vitadélutánok és konferenciák szervezését, valamint egy szakmai hírlevél megjelentetését jelölték meg. A Soros Alapítvány – a lektorok kedvezőtlen véleménye miatt – nem támogatta a pályázatot.¹⁹ A kezdeményezők lendülete azonban így sem tört meg.

A nyolcvanas évek informális szakmai köreinek Benda Gyula körül tömörülő csoportja, megunva a huzavonát, elhatározta, hogy megszervezi az első országos társadalomtörténeti konferenciát. Benda Gyula, Faragó Tamás, Gyáni Gábor, Kövér György és Á. Varga László, a később megalakult Hajnal István Kör „alapító atyáinak” szűkebb köre közzé is tett egy konferenciafelhívást. Á. Varga László, aki ekkor a Nógrád Megyei Levéltár igazgatója volt, vállalta, hogy megteremti a tervezett rendezvény megtartásához szükséges tárgyi feltételeket. Így került sor végül 1986. szeptember végén Salgótarjánban a tanácskozásra, ahol ötven előadás hangzott el. A *Rendi társadalom – polgári társadalom 1. Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok* címen rendezett tudományos eszmecsere²⁰ szervezői kettős célt tűztek maguk elé: körképet kívántak adni a 18–20. századi hazai társadalomtörténeti kutatások helyzetéről, az alkalmazott módszerekről, a lehetséges forrásokról és az előtérben álló kutatási témákról. Nem titkolt célkitűzésük volt továbbá a társadalomtörténet iránt érdeklődő történészek – zömmel az ország közgyűjteményeiben dolgozó kutatók – összefogása, számukra kommunikációs fórum megteremtése.²¹

Eközben komoly erőfeszítések történtek a szervezeti keretek létrehozására is. Néhány héttel a salgótarjáni konferencia előtt Gyáni Gábor és Klaniczay Gábor újabb javaslattal fordult a Magyar Történelmi Társulathoz: Társadalomtörténeti Szekció megalakításához kérte a szervezet hozzájárulását. Ennek programjaként konferenciák rendszeres szervezését, szakmai bulletin kiadását, egy adatbanképítő csoport felállítását, társadalomtörténeti információs kiadványsorozat megjelente-

¹⁸ Vö. Klaniczay 1988a. Együttal a saját emlékeimre is támaszkodom a bemutatandó fejlemények rekonstruálása során.

¹⁹ Az egyik lektor, Szabad György ugyanakkor pártolta a kezdeményezést („Helyreigazítás” 1988).
²⁰ A tanácskozás anyaga egy év múlva önálló kötetben látott napvilágot (Á. Varga [szerk.] 1987).

²¹ Kövér György beszélt erről a konferencia megnyitó beszédében, ahol arról is szólt, hogy milyen út vezetett a tanácskozás létrejöttéhez (Kövért 1987).

tését és vitadélutánok szervezését irányozták elő, és arról is szó esett a kérelemben, hogy a létrehozandó szekció fel kívánja venni a kapcsolatot a hasonlóképp nemzetközi szakmai szervezetekkel.²²

Az indítvány támogatása érdekében hét történész külön javaslatot fogalmazott meg 1987 februárjában a Társulat számára, melyben erőteljesen kérték a szekció megalakítását. Ez utóbbi kezdeményezést idősebb és nagy tekintélyű társadalomtörténészek, így Bácskai Vera, Puskás Julianna és Vörös Károly írták alá, a javaslat szövegét pedig Benda Gyula, Gyáni Gábor, Klaniczay Gábor és Tóth Zoltán öntötte írásba.²³ A Társulat igazgatóválasztmánya maga is támogatta a kezdeményezést, és Glatz Ferenc vezetésével bizottságot küldött ki a szakosztály megalapításának előkészítésére. A javaslattevők képviselőként Bácskai Vera, Gyáni Gábor és Vörös Károly lett a bizottság tagja, a Társulatot Godó Ágnes, Kállay István és Sipos Levente képviselte, és további tagként bekerült még Pajkossy Gábor.²⁴ Az 1987 júliusában és novemberében tartott ülésein a bizottság jóváhagyta a leendő társadalomtörténeti szakosztály programját és működési rendjét. A tervezet kimondta, az a cél, hogy a „minden szervezeti keret nélkül megrendezett 1986. évi salgótarjáni és az 1987. évi gyulai társadalomtörténeti konferenciák eredményeiből kiindulva és ezekre támaszkodva a társadalomtörténet területén működő kutatókat összefogja, [és] segítse az önállósodni akaró diszciplína megszerveződését”.²⁵ Az előkészítő bizottság nem társulati tagjai, pontosan érzékelve a megalakulás előkészítése körüli megannyi bizonytalanságot, már menet közben elhatározták, hogy: „[a]mennyiben a Társulaton belül mindezek megvalósítására nincs mód, úgy megfontolandó az önálló egyesület létrehozása”. Ugyanakkor, szögezték le:

„[A]kár szekció, akár más formában működne is a társadalomtörténetet művelők, szervezetük alapelvevé kell tenni: – a teljes nyitottságot; – a nem célszerű érdekképviselőket; – különböző szintű fórumok kialakítását a vidéki és központi intézményeknél dolgozó kutatók rendszeres találkozására; – a kritika becsületének visszaállítását, az érdemi viták biztosítását, párbeszéd és iskolák teremtését.”²⁶

Olyan személyeket javasoltak a szekció vezetőinek, akik már az eddigi szerveződések is mozgatták; elnöknek Bácskai Verát, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem (MKKE) Közép- és Kelet-Európai Kutatási Központ kutatóját, alelnöknek az ellenzéki tevékenysége miatt korábban a KSH-ból a Néprajzi Múzeumba száműzött Benda Gyulát, titkárnak az első konferenciát megszervező Á. Varga Lászlót jelölte a bizottság. A 22 tagú választmány „népfrontos” jelleget öltött: az „alapító atyák” mellett helyet kaptak benne a „nagy öregek” (Hanák

²² Gyáni–Klaniczay 1988.

²³ Bácskai et al. 1988.

²⁴ Pajkossy 1988.

²⁵ Á. Varga 1988: 11–12.

²⁶ Á. Varga 1988: 12–13.

Péter, Hofer Tamás, Katus László, Orosz István), a társstudományok társadalomtörténészekkel szimpatizáló képviselői (Kiss Gy. Csaba, Lengyel György, Lengyel László, Somlai Péter), a vidéki „közgyűjteményi” kutatók közül pedig Bán Péter, Erdmann Gyula, Praznovszky Mihály, Szabó László; a Társulat által delegált, a hivatalos történetírást képviselő Sipos Péter és Szakály Sándor szintén a választmány tagja lett (volna).²⁷

A társulati szekció ügye végül mégis megfeneklett (ennek közelebbi okát e sorok szerzője máig nem ismeri); ezzel pedig automatikusan életbe lépett a másik forgatókönyv. A kört évek óta buzgón szervezők, akik az intézményesülés folyamatát is elindították annak idején, úgy határoztak, hogy élnek az *önálló* egyesületalapítás lehetőségével. 1988. március 22-én az MKKE egyik előadótermében – több mint 100 taggal – megalakult a Hajnal István Kör. Az alakuló ülés résztvevői megválasztották a kör vezetőségét, a tanácsadó testületként működő választmányt, és útjára indították az egyesületalapítás jogi procedúráját. Az alapszabályba foglalt egyleti tevékenység „nem egyéb, mint a már sok éve szűkebb és tágabb körökben folytatott szakmai tevékenységünk új kerete”. Az önálló egyesületként felálló szakmai szervezet a már korábban javasolt elnökséggel (Bácskai Vera, Benda Gyula, Á. Varga László), a választmányt illetően pedig egy-két kiegészítéssel (Bibó István, Harcsa István, Márkus István, Szabad György, Vörös Károly) terjesztette be egyletalapító szándékát az állami szervekhez.²⁸

A HAJNAL KÖR ELSŐ ÉVEI

A Hajnal István Kör az állami engedélyeztetés lezárulását követően Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület néven 1989 márciusában jött létre jogi értelemben. A sikeres egyletalapítás időpontjából visszatekintve a kör alapítói számot vetettek az addig történetekkel. A „miért is kellett egy új társaság” kérdését latolgatva adtak hangot azon meggyőződésüknek, hogy csupán így lehetett megvalósítani a Kör eredetileg kitűzött célját.

„Utólag szemlélve magunk is nehezen értjük, miért vesztegettünk annyi időt azzal, hogy – hívatlanul – csoportos bebocsáttatást kérjünk a szakma legpatinásabb intézményébe. A Történelmi Társulat keretei közé való »beilleszkedés« eredeti terve még abból az időből való, amikor – rövid távon – a tudomány berkeiben is változtathatatlanak, bővíthetetlennek tűnt a monolitikus jellegű hazai intézménystruktúra. 1987–88-ban azonban a körök, egyletek, egyesületek, társaságok hirtelen és örvendetes elszaporodása, s az egyesülési törvény közeljövőbeli változása e téren új helyzetet teremtett. Mi sem természetesebb, mint hogy egy új szakmai csoportosulás, amely már képesnek mutatkozott arra, hogy a tudományos közéleten belül önálló

²⁷ „Javaslat...” 1988.

²⁸ A vonatkozó dokumentumokhoz vö. „A »Hajnal István Kör«...” 1988.

rendezvényeket (vitákat, konferenciákat) szervezzen és kiadványokat adjon ki – egy idő után új szakmai társulatként intézményesül.”²⁹

S miért épp Hajnal István nevét vette föl az új társadalomtörténeti szervezet? Nem másért, hanem azért, mert „úgy éreztük, hogy az ő életműve pontosabb iránytűt ad szakmai törekvéseinkhez, mint valamely tárgyyszerű megjelölés”.³⁰ Az „illegalitásból” ekként kikecmergő tudományos ambíciókhoz egyébként is „jól illett” a magyar társadalomtörténeti gondolkodás egyik hazai előfutárának, az 1940-es évek végén a szakmai életből kitagadott historikusnak az emblematiszusa alakja.

A Kör ezt követően intenzív munkába fogott. A Soros Alapítvány három éven át évi százezer forinttal támogatta a Hajnal Kör (HIK), ez képezte az egyesület egyedüli anyagi forrását. Az éves országos konferenciák szervezése és a konferenciák anyagának önálló kötetben, a *Rendi társadalom – polgári társadalom* című könyvsorozatban való kiadása jelentette a kör egyik meghatározó tevékenységét. Kezdetben, úgy nagyjából az 1990-es évek elejéig, azonban a HIK komoly szerepet játszott nemcsak szorosabban vett szakmai műhelyként, hanem a közvéleményt érintő kérdésekben nyilvános véleményt formáló társadalmi egyesületként is. A második Salgótarjánban megrendezett konferenciáját például a társadalmi konfliktusok témájának szentelte az egyesület, ahol az előadók a kommunista korszakkal is behatóan foglalkoztak. A konferencia időpontjában, 1989. június 16-án került sor a budapesti Hősök terén Nagy Imre és mártírtársai ünnepélyes újratemetésére. A HIK-et hivatalosan felkérték, hogy vegyen részt az eseményen és helyezze el a szervezet koszorúját a szimbolikus koporsók előtt. A felkérés annak szólt, hogy a HIK azok közé az új civil társadalmi szervezetek közé tartozott, melyek tevékenyen kivették a részüket a politikai rendszerváltás eseményeiből.³¹ Hadd említsek néhány példát a HIK ez irányú aktivitásának a dokumentálására. A HIK vezetősége 1988 decemberében kéréssel fordult az MTA Történeti Bizottságához, hogy tegyen meg mindent az 1949-ben akadémiai tagságuktól megfosztott tudósok rehabilitálása érdekében.³² 1989 februárjában a Kör nyilatkozatot bocsátott ki az 1945 és 1962 között lezajló politikai perek felülvizsgálatának tisztességes megoldása érdekében.³³ 1989 márciusában a Nyilvánosság Klub, a Történelmi Igazságtételi Bizottság és a Független Jogász Fórum, valamint a HIK közös nyilatkozatot adott ki, melyben sürgették egy, az 1956 történetének kutatására létrehozandó intézet felállítását.³⁴ S végül: 1989. május 6-án az MKKE egyik nagy előadójában *Elhallgatások és torzítások, avagy*

²⁹ Klaniczay 1988b: 2.

³⁰ Klaniczay 1988b: 2.

³¹ Ezért is kapott a HIK önálló szócikket az új civil társadalmi szervezetek ekkor kiadott katalógusában: Gyáni 1989a.

³² „Beszámoló...” 1989: 4.

³³ „A Hajnal István Kör részvétele...” 1989.

³⁴ *Társadalomtörténeti Hírlevél* 1989: 23.

hogyan kutatható a közelmúlt magyar történelme címmel a Nyilvánosság Klub, a Történelmi Igazságtétel Bizottság és a Hajnal Kör vitát rendezett; jelen sorok írója tartotta a rendezvény egyik főreferátumát.³⁵ Érdeemes bővebben szólni arról is, mit tett a Kör a levéltári kutatási feltételek „normalizálása” érdekében. Azt követően, hogy a Németh Miklós-kormány – engedve a nyilvánosság nyomásának – 1989 novemberében rendeleti úton újraszabályozta a levéltári kutatások rendjét,³⁶ a HIK további kezdeményező lépéseket tett e téren. 1990 januárjában felállított egy eseti bizottságot Varga János elnök (a Magyar Országos Levéltár főigazgatója), valamint Bácskai Vera, Gyáni Gábor, Karsai László, Litván György, Ortutay András, Pető Iván, Á. Varga László és Vonyó József tagokkal, és azt tűzte célul a bizottság elé, hogy foglaljon állást az új kutatási szabályokról, egyúttal tegyen javaslatot a kormány számára az „állampárt iratanyaga jogállásának, továbbá a megyei volt MSZMP-archívumok elhelyezésének a kérdésében”. 1990. január 15-én meg is kezdte a bizottság a munkáját, és úgy határozott, hogy olyan javaslatot terjeszt a kormány elé, amely kizárhatja „a múlt feltárásától elzárkózó pártpolitikai törekvések további kiszolgálását”.³⁷ Mivel azonban 1990 tavaszán szabad parlamenti választásokra került sor az országban, az új helyzetben a bizottság munkája végül abbamaradt.

A HIK tevékenységének középpontjában a szorosan vett szakmai munka állt. Havi gyakorisággal rendezett műhelyvitákat az MKKE előadótermeiben; állandó jelleggel kutatóműhelyeket működtetett; 1988–1989 folyamán Kövér György szemináriumot szervezett a Széchenyi István Szakkollégium keretében a társadalomtudományok elméleti-módszertani kérdéseit tárgyalandó. Kutatóműhelyek (tematikai szekciók) indultak a következő témákban: oral history, számítógépes adatbank, népesedés-, család- és háztartástörténet, város- és biográfiatörténet.³⁸

A külvilággal való szakmai kapcsolattartás érdekében szoros együttműködés jött létre a HIK és néhány könyvkiadó között. A Magvető Kiadó Klaniczay Gábor sorozatszerkesztőre bízta a *Mikrotörténelem* című, újonnan indított sorozatának a szerkesztését, ahol elsőként Bácskai Verának, a kör elnökének a propozícióját látott napvilágot;³⁹ ezt később több más társadalom- és mentalitástörténeti munka megjelenése követte. Gyümölcsöző együttműködés jött létre a Századvég Kiadó és a HIK között is: *Metamorphosis Historiae* címmel könyvsorozat indult fontos külföldi társadalom- és mentalitástörténeti monográfiák magyar nyelvű kiadására. Az egyik sorozatszerkesztő Benda Gyula, a HIK alelnöke volt.⁴⁰ A Kör nem gondolt önálló folyóirat indítására, az egyesület alapítását kezdeményezők egy másik csoportja viszont (Gyáni Gábor, Klaniczay

³⁵ Vita a kutatások nyilvánosságáról. Vö. Gyáni 1989b; Gyáni 1990.

³⁶ „A Minisztertanács...” 1989.

³⁷ A bizottsággal kapcsolatos dokumentumok lelőhelye: *Társadalomtörténeti Hírlevél* 1990: 15–19.

³⁸ „Kutatói műhelyek...” 1989.

³⁹ Bácskai 1989. A sorozat indításáról lásd *Társadalomtörténeti Hírlevél* 1989: 76.

⁴⁰ A sorozatban megjelent: Dülmen 1990; Burke 1991; Macfarlane 1993.

Gábor, Lackó Mihály, Pajkossy Gábor és Rév István), összefogva számos humán- és társadalomtudományi kutatóval, 1989 őszén megindította a mai napig megjelenő *Budapesti Könyvszemle* (BUKSZ) társadalomtudományi kritikai negyedéves periodikát.⁴¹ Idővel felmerült egy angol nyelvű szakfolyóirat kiadásának az igénye. Bak János és Bácskai Vera közös erőfeszítésének eredményeként 1991-ben látott napvilágot a *History and Society in Central Europe* című angol nyelvű társadalomtörténeti folyóirat, amely azonban, pénz hiányában, két szám után megszűnt. Több mint egy évtized múlva született meg az „alapító atyák” tanítványi körének kezdeményezéséből a már rég óhajtott hazai társadalomtörténeti szakfolyóirat, a *Korall*, melynek kezdetben Horváth Gergely Krisztián, 2006-tól mindmáig Czoch Gábor a főszerkesztője. A *Korall* pontosan beleilleszkedik a HIK eredeti programjába: szakmai fórumot biztosít a társadalomtörténet-írás számára. A lap szerkesztői újabban társadalomtörténeti könyvsorozattal is tovább bővítik a publikációs kínálatot; ebben a sorozatban a *Korall* leginkább a HIK-hez szorosan kötődő társadalomtörténészek fiatalabb nemzedékének a tagjai által írt monográfiákat ad közre.⁴²

Hadd szóljunk végül néhány szót a műhely jellegű megbeszélésekről és a plenáris vitákról. A Kör számos idősebb és rangos történészt is meginvitált, hogy beszéljenek szakmai problémáikról és az életútjukról. Így került sor Szabad György, Fügedi Erik, Glatz Ferenc, Bak János, Marosi Ernő, Puskás Julianna, Natalie Zemon Davis, Király Béla, Deák István és mások vitával egybekötött előadásaira. Ezeken az összejöveteleken a HIK tagjai is felléptek időnként egy-egy előadással. A rendezvények alapvető funkciója az volt, hogy segítsék az akkor meglehetősen szétesett állapotban lévő, nemzedéki alapon is megosztott magyar történésztársadalom belső szellemi integrációját. A Közgazdaságtudományi Egyetemen tartott rendezvények roppant népszerűek voltak, nagy számban vettek rajta részt a HIK vidéken élő tagjai is.

Korán felmerült, hogy a HIK tevőlegesen vegyen részt az egyetemi történész-képzés esedékesnek tűnő átalakításában, egyúttal vesse meg a lábát az egyetemi történészoktatásban. A Kör vezetősége és emellett több tagja külön is kidolgozott néhány társadalomtörténeti egyetemi kurzustematikát, és felajánlották őket az egyetemi karok vezetőinek. A legkimunkáltabb tervezet 1990-ben az ELTE BTK számára készült, melynek elvi alapvetésében ez volt olvasható: „A társadalomtörténetnek mint önálló diszciplínának (programnak) a tantervbe illesztése nem egyszerűen egy új tantárgy bevezetését jelenti, hanem [...] jelentős hatást gyakorolhat a bölcsészkar oktatás korszerűsítésének egész folyamatára.” Elsősorban úgy, hogy a kronológiai tanítási rend helyébe azt a tematikát állítaná, amely a problémacentrikus, a *longue durée* kereteit kitöltő történelmi folyamatok oktatását emeli ki. A tervbe vett tanügyi reform múlhatatlanul fontos célja lett volna továbbá az új történetírás egyes áramlatainak oktatása, az interdiszciplinaritás

⁴¹ „Budapesti Könyvszemle (BUKSZ)” 1989: 74.

⁴² Ö. Kovács 2012; Sasfi 2013; Nagy 2013; Szegedi 2014.

kultiválása és az összehasonlító módszertan széles körű alkalmazása. A tervezet készítői arra is gondoltak, hogy kiket, mely történéseket (és szociológusokat, statisztikusokat) javasolják bevonni, akik nélkül nem lehetséges e curriculum tanítása; ők zömmel a HIK tágabb köréhez tartoztak.⁴³ Hasonló oktatási programmal állt elő Faragó Tamás a Miskolci Egyetem újonnan létesített bölcsészkarára.⁴⁴

Igazi áttörést az hozott azonban, hogy 1991 tavaszán az ELTE BTK-n – a Politikai Gazdaságtan Tanszék szervezeti helyén – felállt a Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék, melynek élére Bácskai Vera kapott tanszékvezetői kinevezést, az oktatók közé pedig bekerült számos hajnalkörös történész is (Benda Gyula, Halmos Károly és átmeneti időre Vári András); évekkel később Kövér György is csatlakozott a tanszék oktatói állományához. Ezzel egy csapásra egyetemi otthonra lelt a hazai társadalomtörténet-írás. E fejleménnyel közel egy időben az egyetem másik oktatási egységében, a Szociológiai Intézetben is létesült társadalomtörténeti tanszék. A szociológusok ekkor már évek óta kísérleteztek a modern kori magyar társadalomtörténet tanításával, végül azonban úgy döntöttek, hogy a társadalomtörténesek kezébe adják a dolgot. Ez okból került a Történeti Szociológia Tanszékre 1992-ben Kövér György, majd – félállású oktatóként – 1993-ban Gyáni Gábor.⁴⁵ A szociológia (és szociálpolitika) szakos hallgatóknak szóló, három féléves magyar társadalomtörténeti egyetemi kurzus – mindmáig – a hazai társadalomtörténet egyik legszisztematikusabb oktatási programja. Már ezért sem véletlen, hogy az itt megtartott főelőadásokból nőtt ki az 1990-es években az első magyar társadalomtörténeti szintézis, amely mondhatni betetőzte a HIK égisze alatt már egy ideje folyó hazai társadalomtörténeti kutatásokat.⁴⁶ Ezt a munkát gyorsan követte a 20. század második feléről szóló társadalomtörténeti szintézis.⁴⁷ S ha ehhez még hozzávesszük, hogy a társadalomtörténeti historiográfiai és módszertani kézikönyv szakmai háttérét (a szerzőgárdáját) szintén a HIK adta, valamint azt, hogy a HIK-tag, és a cikk megjelenése idején alelnök Tomka Béla időközben megírta a 20. századi európai társadalomtörténeti szintézist,⁴⁸ akkor nyugodtan kijelenthetjük: röpké másfél évtized alatt megvalósult a HIK egyik legfontosabb eredeti célkitűzése, a társadalomtörténeti mesterelbeszélés megalkotása.

A Kör fő tevékenységi területe – az idő előrehaladtával – egyre inkább az évente sorra kerülő országos konferenciák rendezésére korlátozódott, és arra, hogy kötetben kiadja e tanácskozások anyagát. Szinte minden évben volt rendezvény, 2015-ig összesen huszonnyolc konferenciát szervezett a HIK. A vidéki

⁴³ „Társadalomtörténeti programtervezet...” 1990.

⁴⁴ Faragó 1990.

⁴⁵ Ennek a történetéhez lásd Kövér 2012.

⁴⁶ Gyáni–Kövért 1998. A munka hat kiadást ért meg, és utóbb angolul is napvilágot látott az Egyesült Államokban.

⁴⁷ Valuch 2001. A munka folytatása: Valuch 2015.

⁴⁸ Bódy–Ö. Kovács (szerk.) 2006 [2003]; Tomka 2009. Az utóbbi egy neves angol könyvkiadónál angolul is megjelent (Tomka 2013).

városokban megtartott, zömmel levéltárak vagy más közgyűjtemények által rendezett tanácskozások tematikus jellegű összejövetelek, melyek mindig szerteágazó témákat fognak át, követve a társadalom- és mentalitástörténet éppen aktuális toposzait, és figyelve az előtérben álló tudományos problémákra is. A konferenciák anyagából 19 vaskos kötet látott eddig napvilágot a *Rendi társadalom – polgári társadalom* sorozatcím alatt. Erről és a Kör aktuális tevékenységéről az egyesület honlapja ad tájékoztatást (*hajnalkor.hu*).

A kezdetben Bácskai Vera, majd rövid ideig Tóth Zoltán, később pedig Kövér György, Gyáni Gábor és jelenleg Valuch Tibor által elnökölt HIK egyesületi tagjainak a száma kezdetben 175 fő volt, és manapság is hasonló létszámmal működik (lásd: <http://hajnalkor.hu> – Tagnévsor). A tanácskozásokon kezdetben 45-50 előadó adott elő, újabban 60-80 előadás is elhangzik. Ez olykor már szét is feszíti a meghitt és bensőséges, a vitáknak bő teret adó eszmecsere kereteit.

MI MA A TÁRSADALOMTÖRTÉNET?

Áttekintésünk nem lenne teljes a tartalmi, a tudományos szemléletet érintő kérdések felvetése nélkül. A hetvenes és nyolcvanas évek nemzetközi és hazai tudományosságát uraló beállítottsággal összhangban eleinte a társadalomtudományos (a struktúraorientált) társadalomtörténeti tematika, metodika és megközelítés dominált a Kört alkotó történészek tudományos munkásságában, és ez nyert leginkább kifejezést a HIK tanácskozásain is. Ez gyakran összekapcsolódott azzal a pozitivistá ethosszal, amely a forrásközpontú társadalomtörténet-írás programjának látszott megfelelni. Idővel egyre több teret kaptak a lágyabb megközelítésmódok, ami a történeti antropológiának, a mikrotörténetnek és általában a kulturális paradigmának a társadalomtörténet-íráson belüli növekvő súlyát tükrözte vissza. A szemléletváltás olykor és egyesekben válsághangulatot váltott ki,⁴⁹ mások ellenben az új tájékozódás, a frissebb szellemi orientáció jelét vélték benne fölfedezni. Az utóbbira jó példa Kövér György, aki így felelt a „Hogyan reagált a Hajnal István Kör élcsapata a társadalomtörténet legújabb fejleményeire?” kérdésre:

„A társadalomtudományos irányzat oldalvizén haladó Hajnal István Kör-ös avantgard maga is némi fáziskéséssel vette tudomásul a választott bárka réseit, repedéseit. [...] A maga idejében a Kör újszerűségét jelentő sokrétűség csorbulását, s a működési zavar jelét látom abban, hogy az eredeti intenciók szerint a *recepciónak és adaptációnak* szisztematikusan és naprakésznek kellene lennie, és szemlátomást mégsem az. [...] Különösen szembetűnő, hogy a [...] nyelvi, nyelvészeti fordulatként aposztrofált áramlat szinte teljesen reflektálatlan maradt általunk.”⁵⁰

⁴⁹ Benda 1997: 38–39.

⁵⁰ Kövér 1997: 51–52. (Kiemelés az eredetiben.)

A 2000-es években aztán megszólalt ez a korábban még olyannyira hiányolt önreflexió is. Ekkor látta elérkezettnek az időt Kövér György arra, hogy kijelentse: a társadalomtörténet kezdi elveszíteni hagyományos és jól megszokott tárgyát, a társadalmi csoportot, és ezzel együtt néminemű bizonytalanság is eluralkodott a diszciplína művelőin azt illetően, hogy lehetséges-e egyáltalán a múlt objektív megismerése. „Az eltűnt főszereplő” helyét lassanként elfoglalja az individuum, a pőre történelmi tények helyébe pedig a történelmi tapasztalat kutatása kerül, egyszóval: az egyéni identitás (a szubjektum, a szubjektivitás) az, ami a társadalomtörténezek döntő kutatási problémájává kezd újabban válni. Ez persze sokak megrökönyödését is nyomban kiváltja.⁵¹

A magam részéről a kérdés kapcsán azt hangsúlyozom, hogy a történetírás mint a múltat utólag jelentéssel felruházó interpretatív szellemi tevékenység, nem feltétlenül önálló diszciplína ma már, ráadásul nem is csak szűken nemzeti, sokkal inkább transznacionális léptékben igyekszik feltárni és elbeszélni a múlt historikumát.⁵² Tóth Zoltán posztumusz megjelent, a társadalomstatisztikai fogalmak történetiségéről szóló munkájában pedig amellet kardoskodik, hogy nincs, nem lehetséges „objektív” megismerés akár csak a mérés, a kvantifikáció szakszerű használata esetén sem.⁵³

Ide, erre a pontra érkezve a társadalomtörténész nem érzi már oly távolinak örök ellenlábasa, a politikátörténész szellemi horizontját sem. A külön e téma megvitatásának szentelt 2008. évi HIK-konferencia plenáris előadóinak egybehangzó véleménye szerint „a lehetőségek itthon is adottak a politikátörténet és a társadalomtörténet közelítésére, ám erre eddig csak kevésbé került sor”.⁵⁴ Kövér György már előadásának címével is ezt a meggyőződését kívánta érvényre juttatni: *A politikátörténet „visszavétele”*.⁵⁵ A politikátörténeti narratíva képviselésében a konferencián megszólaló Sipos Balázs szintén arra mutatott rá, hogy teljesen értelmetlen mereven szembeállítani egymással a társadalom és a politika fogalmát, tekintve, hogy „a társadalom és a politika nem ugyanaz »volt«, nem ugyanazt jelentette az elmúlt évszázadokban”.⁵⁶ Állam és társadalom elkülönülése – fejtegette Sipos – olyan tisztán történeti fejlemény, amely időnként meg is változhat, sőt alkalmasint még meg is szűnhet. Napjaink gyorsan változó körülményei között éppen egy ilyen átalakulásnak lehetünk a tanúi.

Itt tartunk ebben a pillanatban a Hajnal Kör történészeinek a szellemi tájékozódását tekintve, miközben a tudományos élet szervezeti verkleije megállás nélkül forog tovább. Az a társadalomtörténet, melynek ígézetében egy vagy másfél generáció valamikor az 1960-as és 1980-as évtizedek során megmozdult, ma új definícióra szorul. Nem lehet ma még pontosan tudni, hogy mit vallanak majd

⁵¹ Kövér 2006.

⁵² Gyáni 2006, 2015.

⁵³ Tóth 2015.

⁵⁴ Cieger 2009: 141.

⁵⁵ Kövér 2009: 147.

⁵⁶ Sipos 2009: 166.

magukénak a HIK mozgalmát alkotó újabb történész nemzedékek az „alapító atyák” hajdani elveiből és gyakorlatából. Egy dolog azonban biztosnak tűnik: a Hajnal István Kör által képviselt tudományos gyakorlat ténylegesen megújította az utóbbi évtizedek magyarországi történetírást.⁵⁷

HIVATKOZOTT IRODALOM

- „A »Hajnal István Kör« 1988 március 22-én megválasztott Választmánya” 1988: *Társadalomtörténeti Hírlevél* (1.) 1. 3–11.
- „A Hajnal István Kör részvétele a koncepciók perek felülvizsgálata körüli vitákban” 1989: *Társadalomtörténeti Hírlevél* (2.) 2. 21–22.
- „A Minisztertanács 118/1989. (XI. 22.) MT rendelete a közgyűjteményekben folytatható kutatások egyes kérdéseiről” 1989: *Magyar Közlöny* 85. 1401.
- Andorka Rudolf 2001: *Gyermek, család, történelem. Történeti demográfiai tanulmányok*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság, Budapest.
- Á. Varga László (szerk.) 1987: *Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 1.) Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján.
- Á. Varga László 1988: Tervezet a Magyar Történelmi Társulat Társadalomtörténeti Szekciójának programjára. *Társadalomtörténeti Hírlevél* (1.) 0. 11–13.
- Bácskai, Vera (Hg.) 1986: *Bürgertum und bürgerliche Entwicklung in Mittel- und Osteuropa. I–II*. Akademisches Forschungszentrum für Mittel- und Osteuropa an der Karl Marx Universität für Wirtschaftswissenschaften, Budapest.
- Bácskai Vera et al. 1988: „Javaslat a Magyar Történelmi Társulat Társadalomtörténeti Szekciójának létrehozására.” *Társadalomtörténeti Hírlevél* (1.) 0. 9–10.
- Bácskai Vera 1989: *A vállalkozók előfutárai. Nagykereskedők a reformkori Pesten*. Magvető, Budapest.
- Benda Gyula 1997: A társadalomtörténet-írás helyzete és perspektívái. *Századvég* (Új folyam.) (2.) 4. 33–42.
- Berger, Stefan 1996: The rise and fall of 'critical' historiography? Some reflections on the historiographical agenda of the left in Britain, France and Germany at the end of the twentieth century. *European Review of History – Revue Européenne d'Histoire* (3.) 2. 213–232.
- „Beszámoló a Hajnal István Kör 1988. évi működéséről” 1989: *Társadalomtörténeti Hírlevél* (2.) 2. 4–9.
- Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.) 2006 [2003]: *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek*. (Második, javított kiadás.) Osiris, Budapest.
- „Budapesti Könyvszemle (BUKSZ)” 1989: *Társadalomtörténeti Hírlevél* (2.) 2. 74–75.
- Burke, Peter 1991: *Népi kultúra a kora újkori Európában*. Századvég Kiadó–Hajnal István Kör, Budapest.

⁵⁷ Ezt a megállapítást az újabb historiográfiai áttekintések szerzői is többé-kevésbé mind nyugtázzák: Trencsényi–Apor 2007: 12–19; Romsics 2011: 484–485; Erős 2015: 399–400, 404, 427.

- Cieger András 2009: A 19. századi politika társadalomtörténetének hazai kutatása – ahogy én látom. *Aetas* (24.) 3. 138–146.
- Czoch Gábor 2015: Az *Annales* történetírásának magyarországi recepciója. In: Erdősi Péter – Klement Judit (szerk.): *Vis-à-Vis. Tanulmányok az Atelier fennállásának 25. évfordulójára*. Atelier–Korall, Budapest, 115–143.
- Dülmen, Richard van 1990: *A rettenet színháza. Ítélezési gyakorlat és büntetőrituálék a kora újkorban*. Századvég Kiadó–Hajnal István Kör, Budapest.
- Eley, Geoff 2007: *A Crooked Line. From Cultural History to the History of Society*. University of Michigan Press, Ann Arbor.
- Erős Vilmos 2015: *Modern historiográfia. Az újkori történetírás egy története*. Ráció, Budapest.
- Erdei Ferenc 1976: A magyar társadalom a két háború között. *Valóság* (19.) 4. 22–53; 5. 36–58.
- Faragó Tamás 1990: Tervezet a Miskolci Bölcsész Egyetemen folyó történelem oktatására. *Társadalomtörténeti Hírlevél* (3.) 3–4. 83–95.
- Gyáni Gábor 1989a: Hajnal István Kör. In: Bányai Gábor – Bercsi János (szerk.): *Lel-tár. Új társadalmi szervezetek katalógusa II. Tudósítások*, Budapest, 67–68.
- Gyáni Gábor 1989b: Láthatási jog. *HVG* (11.) 19. (520.) 1989. május 13. 4–6.
- Gyáni Gábor 1990: A levéltárak és a kutatás szabadsága. *Hiány* 1990. március 13. 3–5.
- Gyáni Gábor 1997: Mai várostörténet-írásunk: teljesítmény és irányzatok. *Századvég* (Új folyam.) (2.) 4. 55–67.
- Gyáni Gábor 2006: A történetírás újragondolása. *Történelmi Szemle* (48.) 3–4. 261–273.
- Gyáni Gábor 2008: Keleti és nyugati hatvannyolc: különbözőség és egység. *Mozgó Világ* (34.) 8. 29–34.
- Gyáni Gábor 2009: Történetíró a diktatúra korában. Ránki György élete és munkássága. In: Halmos Károly – Klement Judit – Pogány Ágnes – Tomka Béla (szerk.): *A felhalmozás műve. Történeti tanulmányok Kövér György tiszteletére*. Századvég Kiadó, Budapest, 539–551.
- Gyáni Gábor 2015: A nemzeti versus transznacionális történetírás dilemmái. In: Kovács Kiss Gyöngy (szerk.): *A történész műhelye*. Komp-Press Kiadó–Korunk, Kolozsvár, 69–82.
- Gyáni Gábor – Klaniczay Gábor 1988: „A Magyar Történelmi Társulat Társadalomtörténeti Szekciója. Programtervezet.” *Társadalomtörténeti Hírlevél* (1.) 0. 8–9.
- Gyáni Gábor – Kövér György 1998: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Osiris, Budapest.
- Hanák Péter (összeáll., bev.) 1992: *Polgári lakáskultúra a századfordulón*. MTA TTI, Budapest.
- „Helyreigazítás” 1988: *Társadalomtörténeti Hírlevél* (1.) 1. 2.
- Hofer Tamás (szerk.) 1984: *Történeti antropológia. Az 1983. április 18–19-én tartott tudományos ülésszak előadásai*. MTA Néprajzi Kutatócsoport, Budapest.
- Huszár Tibor – Kovács I. Gábor 2001: Emlékezés Dányi Dezsőre (1921–2000). Interjú Dányi Dezsővel (1993. november). *Korall* (2.) 3–4. 5–19.
- „Javaslat a Magyar Történelmi Társulat Társadalomtörténeti Szekciója vezetésére” 1988: *Társadalomtörténeti Hírlevél* (1.) 0. 14.
- Klaniczay Gábor 1988a: *Társadalomtörténeti Hírlevél* (1.) 0. 5.

- Klaniczay Gábor 1988b: „Miért egy új társaság?” *Társadalomtörténeti Hírlevél* (1.) 1. 1–2.
- Kövér 1987: A konferencia megnyitása. In: Á. Varga László (szerk.): *Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 1.) Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján, 15–16.
- Kövér György 1997: Milyenek vagyunk? A „Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület” – tíz év múltán. *Századvég* (Új folyam.) (2.) 4. 43–54.
- Kövér György 2006: A társadalomtörténet „refigurációja”, avagy eltűnt főszereplők nyomában. *Történelmi Szemle* (48.) 3–4. 235–260.
- Kövér György 2009: A politikatörténet „visszavétele”. *Aetas* (24.) 3. 147–155.
- Kövér György 2012: Volt egyszer egy társadalomtörténet... *BUKSZ* (24.) 3–4. 213–219.
- „Kutatói műhelyek, kutatási és képzési programok” 1989: *Társadalomtörténeti Hírlevél* (2.) 2. 42–68.
- Macfarlane, Alan 1993: *Az angol individualizmus eredete. A család, a tulajdon és a társadalmi átmenet*. Századvég Kiadó – Hajnal István Kör, Budapest.
- Nagy Ágnes 2013: *Harc a lakáshivatalban. Politikai átalakulás és mindennapi érdekérvényesítés a fővárosban, 1945–1953*. Korall, Budapest.
- Ö. Kovács József 2012: *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965*. Korall, Budapest.
- Pajkossy Gábor 1988: „A MTT Igazgatóválasztmánya által kiküldött bizottság összefoglaló véleménye a Társadalomtörténeti Szekció ügyében.” *Társadalomtörténeti Hírlevél* (1.) 0. 10–11.
- Ránki György 1977: Jegyzetek a társadalomtörténetről. *Századok* (111.) 4. 775–799.
- Romsics Ignác 2011: *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Osiris, Budapest.
- Sasfi Csaba 2013: *Gimnazisták és társadalom Magyarországon a 19. század első felében*. Korall, Budapest.
- Sewell, Jr., William H. 2005: The political unconscious of social, and cultural history, or, confessions of a former quantitative historian. In: Uő: *Logics of History. Social Theory and Social Transformation*. University of Chicago Press, Chicago, 22–80.
- Sipos Balázs 2009: Van-e a politikának társadalomtörténete? A politológia, a szociológia és a történetírás viszonya. *Aetas* (24.) 3. 156–166.
- Szegedi Péter 2014: *Riválisok. Debrecen futballtársadalma a 20. század első felében*. Korall, Budapest.
- Társadalomtörténeti Hírlevél* 1989. (2.) 2.
- Társadalomtörténeti Hírlevél* 1990. (3.) 3–4.
- „Társadalomtörténeti programtervezet. Készítette a Hajnal István Kör az ELTE Bölcsészettudományi Kara számára.” 1990: *Társadalomtörténeti Hírlevél* (3.) 3–4. 64–74.
- Tomka Béla 2009: *Európa társadalomtörténete a 20. században*. Osiris, Budapest.
- Tomka Béla 2013: *A Social History of Twentieth-Century Europe*. Routledge, London.
- Tóth Zoltán 2015: *Társadalomfogalmak az osztrák és magyar társadalomstatistikában*. Balassi, Budapest.
- Trencsényi, Balázs – Apor, Péter 2007: Fine-tuning the poliphonic past: Hungarian historical writing in the 1990s. In: Antohi, Sorin – Trencsényi, Balázs – Apor, Péter

- (eds): *Narratives Unbound. Historical Studies in Post-Communist Eastern Europe*. CEU Press, Budapest–New York, 1–99.
- Valuch Tibor 2001: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Osiris, Budapest.
- Valuch Tibor 2015: *A jelenkori magyar társadalom*. Osiris, Budapest.
- Veres Éva 1980: Számítógépes agrártörténeti archívum. (Kutatási jelentés.) In: Takács Imre (szerk.): *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1978–1980*. Budapest, 413–435.
- Vörös Károly – Orbán Sándor – Sándor Pál 1976: Az új- és legújabb kori társadalomtörténeti kutatásokhoz. (Tervezet.) *Történelmi Szemle* (19.) 4. 582–607.